

Κοινωνικά Κινήματα και Κοινωνική Μεταβολή: Τι Μεταβάλλουν τα Κινήματα στην Κοινωνία;

Μιχάλης Ψημίτης

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Σε ένα εκδοτικό αφιέρωμα εστιασμένο στις δυνατότητες και στους περιορισμούς των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων ως συλλογικών υποκειμένων για την κοινωνική αλλαγή οφείλει κανείς να σκεφτεί σοβαρά τις δυνατότητες και τους περιορισμούς τόσο της σύγχρονης θεωρίας γύρω από τα κινήματα όσο και της σύγχρονης θεωρίας γύρω από την κοινωνική αλλαγή. Η αλήθεια είναι ότι αυτές οι δύο θεωρίες –περίπου σαν συγκοινωνούντα δοχεία– έχουν συχνά «ανταλλάξει» δυνατότητες και αδυναμίες, ακριβώς στο μέτρο που η κάθε θεωρία μπορεί να σκεφτεί το αντικείμενό της προστρέχοντας σε ερμηνευτικές προσεγγίσεις σχετικές με το αντικείμενο της άλλης. Έτσι, το πώς ακριβώς θα οριστεί η κοινωνική μεταβολή και ποια επιμέρους φαινόμενα θα θεωρηθούν ότι εντάσσονται σε αυτή είναι ζητήματα καθοριστικής σημασίας για τους μελετητές των κοινωνικών κινήματων προκειμένου να ερευνήσουν τη συμβολή των κινήματων στην κοινωνική μεταβολή. Αντίστοιχα, το τι συνιστά κοινωνικό κίνημα και ποιες είναι οι εκφάνσεις της ύπαρξής του μέσα στην κοινωνία είναι ζητήματα κρίσιμης σημασίας για τους μελετητές της κοινωνικής μεταβολής προκειμένου να ερευνήσουν τη συμμετοχή των κινήματων στη διαδικασία κοινωνικής μεταβολής.

Ας πάρουμε για παράδειγμα μια, ας πούμε, ορθόδοξη μαρξιστική εκδοχή αυτής της σχέσης. Εδώ η κοινωνική μεταβολή προσλαμβάνει τη δυναμική ενός σταδιακού μετασχηματισμού των σχέσεων εξουσίας που αναγκαία οδηγεί, υπό το βάρος των δομικών συνθηκών της παραγωγής και της οικονομίας (τεχνολογική

ανανέωση, παραγωγική συγκεντροποίηση, κρίση υπερσυσσώρευσης) σε μια επαναστατική ανατροπή του συστήματος με φορέα της το κίνημα της συνειδητοποιημένης εργατικής τάξης.

Προφανώς, η ορθόδοξη μαρξιστική σκοπιά αντιλαμβάνεται την εργατική τάξη σαν μια μυθική οντότητα, μια ενοποιημένη από το σύστημα παραγωγής κοινωνική τάξη χωρίς αξίες λόγου εσωτερικές διαφοροποιήσεις. Εξ αυτού, προτείνει τον επαναστατικό ρόλο του εργατικού κόμματος ως ενοποιημένου εκφραστή του εργατικού κινήματος και εκπροσώπου μια ενοποιημένης και αδιαίρετης εργατικής τάξης. Στην πραγματικότητα, βέβαια, τα κινήματα ούτε στη βιομηχανική ούτε στη μεταβιομηχανική εποχή ήταν ποτέ ενιαία και αδιαίρετα. Και το γεγονός ότι είναι πάντοτε συλλογικά φαινόμενα σύνθετα και αντιφατικά σημαίνει πως πρέπει κάθε φορά να λαμβάνεται υπόψη ποιες συγκεκριμένες όψεις της ευρύτερης κοινωνικής πραγματικότητας επηρεάζουν τις εσωτερικές ισορροπίες και διαμορφώνουν τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις εντός των κινήματων, με βάση τους τρόπους που διαμορφώνουν τα υποκειμενικά χαρακτηριστικά της δράσης των ανθρώπων που συμμετέχουν στα κινήματα.

Επίσης, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ποιες ειδικές εκφάνσεις των κινήματων και με ποιο τρόπο συντελούν στην κοινωνική μεταβολή, υπό την έννοια ότι ενίοτε ορισμένες από τις πτυχές κινηματικής δράσης οδηγούν στη συντήρηση του status quo παρά στην ανατροπή του, όπως συνέβη ιστορικά με τη διατήρηση των σχέσεων εξουσίας μεταξύ των κοινωνικών φύλων εντός του εργατικού κινήματος.

Στην ορθόδοξη μαρξιστική παράδοση, λοιπόν, η κινηματική δράση εμφανίζεται ως έκφραση δομικών ταξικών συνθηκών. Σε αυτήν την αντίληψη συναντάμε «έναν δρώντα χωρίς δράση». Έτσι, οι μαρξιστικής έμπνευσης θεωρίες των κοινωνικών κινήματων αποτυγχάνουν συνήθως να διακρίνουν ανάμεσα σε δομική ανάλυση του συστήματος και ανάλυση της κοινωνικής μεταβολής. Αποτυγχάνουν δηλαδή να διακρίνουν ότι η ανάλυση των δομικών συνθηκών του συστήματος δεν μπορεί να οδηγεί αυτοματικά στην κοινωνική μεταβολή, χωρίς την παρουσία συλλογικών υποκειμένων που επενδύουν πολυεπίπεδη ενέργεια σε άκρως αβέβαια

εγχειρήματα κοινωνικής μεταβολής. Από τη στιγμή που η μεταβολή εμφανίζεται ως φυσικό αποτέλεσμα των δομικών συνθηκών και όχι ως προϊόν διακύμανσης των κοινωνικών σχέσεων, η διαδικασία κοινωνικής μεταβολής αποκτά ιδιότητες μιας φυσικής διεργασίας (Melucci 1977: 100), κάτι που ασφαλώς υποβαθμίζει εξαιρετικά τον χαρακτήρα της υποκειμενικής δυναμικής που περικλείει αξιωματικά η σχέση του κοινωνικού κινήματος με τη διαδικασία κοινωνικής μεταβολής.

Από μια διαφορετική άποψη, αντίστοιχα μεθοδολογικά προβλήματα συναντά και η λειτουργιστική προσέγγιση της σχέσης μεταβολής/κινήματων, στο μέτρο που προϋποθέτει ότι τα κινήματα στην καλύτερη περίπτωση συνιστούν μεταρρυθμιστικούς παράγοντες πολιτισμικής ανανέωσης και κοινωνικής καινοτομίας, προορισμένους να αναπαράγουν τη συνέχεια του συστήματος «διορθώνοντας» τα σημεία στα οποία αυτό εμφανίζει με “φυσιολογικό” τρόπο παθολογικά φαινόμενα παρωχημένων θεσμών και διεφθαρμένων λειτουργιών.

Τα κινήματα είναι φορείς κοινωνικών μεταβολών και συγχρόνως αποτελούν εκφράσεις των διαδικασιών μεταβολής εντός της κοινωνίας. Δηλαδή, τα ίδια τα κινήματα είναι αποτελέσματα διεργασιών κοινωνικού μετασχηματισμού που αναφέρονται σε πολιτικές, πολιτισμικές, τεχνολογικές, οργανωτικές και οικονομικές όψεις της κοινωνίας, ενώ συνάμα αυτά τα κινήματα παρεμβαίνουν στον έναν ή στον άλλο βαθμό ενεργά σε αυτές τις διεργασίες μετασχηματισμού, είτε επιταχύνοντάς τες είτε αναιρώντας πολλά από τα χαρακτηριστικά τους. Τα κινήματα αυτά καθ’αυτά είναι εκδηλώσεις κοινωνικής μεταβολής (Crossley 2002: 9).

Από την εποχή που τα κοινωνικά κινήματα θεωρούνταν ότι μπορούν να πετύχουν τον κοινωνικό μετασχηματισμό σχεδόν μόνο διαμέσου των κοινωνικών επαναστάσεων ή εξεγέρσεων μέχρι την εποχή που θεωρείται ότι τα κινήματα πλέον επιτελούν διαδικασίες κοινωνικής μεταβολής σε καθημερινό επίπεδο, έχει διαρρεύσει πολύς πολιτικός και επιστημονικός χρόνος. Αυτή η “καθημερινοποίηση” της κοινωνικής λειτουργίας των κινήματων

οδήγησε μάλιστα στην επινόηση του όρου «κοινωνία κοινωνικών κινήματων», (Social Movement Society) σε μια προσπάθεια να καταδειχθεί αφενός η ζωτική για τις διαδικασίες κοινωνικής μεταβολής παρουσία των κινηματικών πρακτικών, αφετέρου βέβαια μια διάχυση αυτών των πρακτικών σε ολόκληρη τη σύγχρονη κοινωνία, με αποτέλεσμα τη σημαντική επικάλυψη των τακτικών και ρεπερτορίων δράσης που χρησιμοποιούν τόσο οι κινηματικές οργανώσεις όσο και οι πιο θεσμικές ομάδες πίεσης (Meyer & Tarrow 1998).

Όμως, η προβληματική αυτή της σύνδεσης των κινήματων και της κοινωνικής μεταβολής με τον έναν ή τον άλλο τρόπο εστιάζει αποκλειστικά στη μεταβολή των θεσμών. Εντούτοις, τα ΚΚ δεν είναι απλώς εργαλεία κοινωνικής και πολιτικής μεταβολής θεσμικού τύπου, είναι συγχρόνως χώροι κοινωνικής συμβίωσης και παραγωγής πολιτισμικών και συμβολικών πρακτικών απολύτως απαραίτητων για την εξασφάλιση της βιωματικής και βιογραφικής συνέχειας που αναζητούν σε αυτά τα μέλη τους. Πράγματι, τα κινήματα αλλάζουν τους θεσμούς διαμέσου της διαμαρτυρίας, της πίεσης και της διαπραγμάτευσης, όμως διαθέτουν σωρεία άλλων εργαλείων για να παρεμβαίνουν στην καθημερινή διάδραση και στις μικροσχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται στους βίοκοσμούς της καθημερινότητας.

Αν η πρόκληση της σύγχρονης ατομικής και κοινωνικής εμπειρίας του χρόνου είναι η ικανότητα να αλλάζει κανείς στο παρόν διατηρώντας τη συνέχεια και τα όρια της ύπαρξής του, τότε τα κινήματα είναι μορφές συλλογικής ύπαρξης και δράσης που επιτρέπουν την εξισορρόπηση ανάμεσα στο να αλλάζεις και να μένεις ίδιος. Δηλαδή, να αλλάζεις παραμένοντας ίδιος στον βασικό πυρήνα της ύπαρξης (ψυχοσύνθεση, βασικές αξίες, πεποιθήσεις), άρα να ακολουθείς μια δύσκολη αλλά και κοινή με άλλους πορεία που προσαρμόζει όσο γίνεται πιο ομαλά τα συμπεριφορικά δεδομένα της ύπαρξής σου (την εσωτερική δυναμική του εαυτού) στα δεδομένα της ταχύρρυθμης κοινωνικής μεταβολής. Αλλά, μπορούμε να το δούμε και αντίστροφα: Τα κινήματα επιτρέπουν την ομαλή ενσωμάτωση νέων “ορμητικών” εξωτερικών

κοινωνικών δεδομένων σε μια εσωτερική διεργασία κατασκευής του εαυτού που σέβεται την ιστορία του ατόμου και την ιδιαιτερότητά του. Αυτά τα συλλογικά δεδομένα αφορούν σε μεταβολές ή ακόμα και σε ανατροπές υπάρχουσών αντιλήψεων, αναπαραστάσεων και αξιολογήσεων σχετικά με σχέσεις, ρόλους, ταυτότητες, καθήκοντα και υποχρεώσεις του ατόμου.

Ενδεικτικά, ο Taylor λέει: «Το άτομο αποκλείστηκε από μια πλούσια κοινοτική ζωή και τώρα εισέρχεται, αντιθέτως, σε ένα είδος μεταβαλλόμενων και ανακλητών ενώσεων συχνά συγκροτημένων εν όψει εξαιρετικά εξειδικευμένων στόχων. Καταλήγουμε να αναφερόμαστε οι μεν στους δε διαμέσου μια σειράς επιμέρους ρόλων» (Taylor 1993: 610). Όταν λοιπόν νέα κοινωνικά δεδομένα αμφισβητούν αυτήν την πολυδιάσπαση της ζωής μας και τείνουν να ευνοούν μια ανασύνθεσή της στη βάση μιας νέας κεντρικής ηθικής αντίληψης των πραγμάτων, τότε τα κινήματα γίνονται όχι μόνο οχήματα εμπέδωσης των νέων αντιλήψεων αλλά και πρακτικοί βιωματικοί χώροι που επιτρέπουν στα άτομα να ασκούν αντίστοιχες συμπεριφορές διατηρώντας ταυτόχρονα τη συνοχή της προσωπικής τους βιογραφίας.

Δηλαδή, τα κινήματα είναι κατεξοχήν χώροι ζωής στους οποίους είναι δυνατό το άτομο να «ασκηθεί» σε (και να εξοικειωθεί με) ρηξικέλευθες σε σχέση με το παρελθόν του συμπεριφορές, χωρίς τραυματικές επιπτώσεις. Έτσι, όταν με βάση μια καινούργια νοηματοδότηση των πραγμάτων, επέρχεται μια ανασύνθεση των κερματισμένων ρόλων του ατόμου, τότε γίνεται πρακτικά εφικτό να αμφισβητηθούν ή και να απορριφθούν ορισμένοι από τους αυστηρούς ρόλους που υποχρεώνεται το άτομο να ασκεί μαζί με τους τυπικούς κανόνες που τους συνοδεύουν (συμμόρφωση, ανταπόκριση, υπευθυνότητα, λογοδοσία) στο όνομα μιας κεντρικής αρχής αναδιοργάνωσης του συνόλου της ζωής του ατόμου.

Η σημασία που αποκτά η συλλογική διάσταση στην προσπάθεια των ανθρώπων να δημιουργήσουν καινούργιες αντιλήψεις των πραγμάτων ή να υπερασπιστούν δεδομένες αντιλήψεις αποδίδεται έξοχα από τον Goffman στο μικροεπίπεδο της καθημερινής ζωής. Σημειώνει ο Goffman (1990: 96): «[...] σε πολλές ρυθμίσεις αλληλεπίδρασης

ορισμένοι από τους συμμετέχοντες συνεργάζονται μεταξύ τους ως ομάδα ή βρίσκονται σε κατάσταση εξάρτησης από τη συνεργασία τους προκειμένου να διατηρήσουν έναν ειδικό ορισμό της κατάστασης». Τώρα, αυτή η συλλογική διάσταση της υποκειμενικής αλληλεπίδρασης για την παραγωγή και διατήρηση ενός ζωτικού για την ομάδα ορισμού της κατάστασης, που εμφανίζεται στο μικροεπίπεδο της καθημερινότητας όπου την τοποθετεί ο Goffman, υπάρχει, *mutatis mutandis*, και στο μεσο- ή και στο μακροεπίπεδο της κατασκευής μιας ευρύτερης συλλογικής ταυτότητας.

Αυτό σημαίνει πως τα κινήματα με τον τρόπο που οικοδομούν τη συλλογική τους ταυτότητα προσδιορίζουν τις ικανότητες που τα άτομα θα αξιοποιήσουν προκειμένου να αλλάζουν διατηρώντας συνάμα τη συνέχεια της ύπαρξής τους. Αυτό σημαίνει δηλαδή ότι μέσα στα κινήματα οι άνθρωποι αναδιαπραγματεύονται με ρηξικέλευθους τρόπους τη σχέση τους με τον χρόνο. Το παράδειγμα της μαρτυρίας ενός εργάτη από την αυτοδιαχειριζόμενη κεραμοποιεία Ζανόν, που χρησιμοποιεί ο Zibechi (2010: 133) είναι χαρακτηριστικό: «ο χρόνος που αφιερώνουν στο να συζητούν με οριζόντιο τρόπο μεταφράζεται σε μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα στην παραγωγική διαδικασία, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με το κυρίαρχο επιχειρησιακό μοντέλο». Ίσως γιατί, όπως σημειώνει ο Σααβέδρα: «Οι ώρες δεν έχουν την ίδια σημασία που είχαν πριν. Πριν δούλευα 12 ώρες και γύριζα σπίτι αποκαμωμένος, σμπάραλια. Σήμερα, ακόμα και αν γυρίσω κουρασμένος στο σπίτι, πρόκειται για ένα διαφορετικό είδος κούρασης. Γιατί νιώθω μέσα μου να με γεμίζουν με ικανοποίηση μια σειρά πράγματα που είναι δύσκολο να εξηγηθούν».

Επίσης, σημαίνει ότι η παρουσία των ατόμων στα κινήματα (ιδωμένα ως πλαίσια ζωής και διάδρασης) έχει το νόημα της συλλογικής διαπραγμάτευσης της μορφής της ταυτότητας που θα επιτρέψει στα μέλη των κινήματων να χειριστούν με τον πιο αποδοτικό τρόπο τη σχέση της ατομικής προσωπικότητας με τις εξωτερικές κοινωνικές συνθήκες. Έτσι, οι διάφορες μορφές λόγου που διατυπώνονται μέσα στα κινήματα (ο διεκδικητικός λόγος, ο

παραπονετικός λόγος, ο καταγγελτικός λόγος, ο αλληλέγγυος λόγος) εντάσσονται σε μια συλλογική διαδικασία κατασκευής μηχανισμών διάδρασης, που επιτρέπουν στα άτομα να εμβάλλουν εσώτερα υποκειμενικά δεδομένα τους στην αξιολόγηση και αντιμετώπιση των εξωτερικών κοινωνικών συνθηκών. Ταυτόχρονα όμως, αυτοί οι μηχανισμοί (που είναι άτυποι, μη θεσμικοί) καθιστούν τα κινήματα κεντρικά σημεία αναφοράς των ανθρώπων που αναγνωρίζονται σε αυτά, επειδή οικοδομούν στην κυριολεξία τη συλλογική ικανότητα των ανθρώπων να αλλάζουν τα εξωτερικά κοινωνικά δεδομένα με βάση εσωτερικούς βιωματικούς ρυθμούς και οικείες κατηγορίες συναισθήματος και σκέψης.

Τα κινήματα είναι χώροι εντός των οποίων οι άνθρωποι μπορούν να αναπτύσσουν την ικανότητα να αλλάζουν ενώ συγχρόνως διατηρούν τη συνέχεια και τα όρια του εαυτού, επειδή είναι χώροι στους οποίους εμφανίζονται συχνά πυκνά όλες οι μορφές κοινωνικής δράσης που αναφέρει ο Weber στη γνωστή τυπολογία του της ανθρώπινης συμπεριφοράς μέσα στην κοινωνία. Δράση ορθολογικά προσανατολισμένη ως προς τον σκοπό, δράση ορθολογικά προσανατολισμένη ως προς την αξία, δράση συναισθηματική, δράση παραδοσιακή, όλες συμμειγνύονται κατά καιρούς και σε διαφορετικές δοσολογίες μέσα στα κινήματα. Όμως, τα κινήματα είναι χώροι κοινωνικής διάδρασης που κατεξοχήν ευνοούν την κοινωνική δράση που είναι «ορθολογικά προσανατολισμένη ως προς την αξία».

Υπό το πρίσμα αυτό, τα κινήματα επιτρέπουν το “ρίζωμα” της ύπαρξης σε αξίες και αρχές που το άτομο διατηρεί ως εν υπνώσει πίστη ή ως σιωπηρή πεποίθηση. Επιτρέπουν δηλαδή στα άτομα μέσω της ατομικής τους έκφρασης να επανενεργοποιούν αξίες που διστάζουν να ξεδιπλώσουν εκφραστικά σε πλαίσια του βίου που δεν ευνοούν τέτοιες αξίες ή που είναι ακόμη πολύ πρώιμη η γενικευμένη εφαρμογή τέτοιων αξιών. Αυτό είναι το νόημα των «προεικονιστικών πολιτικών» στα κινήματα, δηλαδή εκείνων των κινηματικών δράσεων που συνιστούν στην ουσία μια εφαρμογή και εξάσκηση σε μικρή κλίμακα ευρύτερων κοινωνικών αλλαγών (Haenfler et al. 2012: 15). Τα άτομα δηλαδή εξασκούνται στην

καθημερινή ζωή να αναζητούν δραστηριότητες που βασίζονται στην ηθική ακεραιότητα, στο προσωπικό υποκειμενικό νόημα και στην αυθεντικότητα. Αυτό συμβαίνει π.χ. στις αναρχικές ομάδες, στις προθετικές κοινότητες, στο πολιτικό πανκ, στα κινήματα δίκαιου εμπορίου, εκούσιας απλότητας, χορτοφαγίας και σε πτέρυγες του περιβαλλοντικού και φεμινιστικού κινήματος. Προφανώς, αυτή η ηθικού τύπου παραγωγή, η πρακτική καθημερινή προεικονιστική εφαρμογή ευρύτερων κοινωνικών μακρο-μεταβολών, συνδέεται άμεσα και με τις αντιλήψεις περί των καθημερινών αναγκών τους που αναπτύσσουν τα άτομα τα οποία εμπλέκονται σε τέτοιες ομάδες και πρωτοβουλίες.

Επομένως, η σημασία της δυναμικής της κοινωνικής μεταβολής που εμπειρικλείουν τα κινήματα πρέπει να εξετάζεται στο πλαίσιο δράσης στο οποίο κάθε φορά αυτά ενεργοποιούνται. Άλλοτε στο πεδίο των δημόσιων θεσμών, άλλοτε στους χώρους της καθημερινότητας και άλλοτε και στα δύο, τα κινήματα αναπτύσσουν κάθε φορά και ανάλογα με τη συγκυρία ειδικού τύπου δράσεις, που δεν μπορούν συνολιστικά να υπαχθούν σε ενιαία κριτήρια ανάλυσης. Στο πλαίσιο αυτό, είναι σημαντικό να επισημανθούν οι ιδιαιτερότητες των κινήματων, αφού ακόμη και μια αδρή διαφοροποίησή τους σε εργαλειακά και εκφραστικά (Kriesi 1996 & Halcli 1999) αντανακλά αντίστοιχες πραγματικά σοβαρές διαφορές στα κίνητρα και στους προσανατολισμούς δράσης.

Crossley Nick (2002) Making Sense of Social Movements. Buckingham/Philadelphia: Open University Press.

Haenfler Ross, Brett Johnson & Ellis Jones (2012) "Lifestyle Movements: Exploring the Intersection of Lifestyle and Social Movements". Social Movement Studies, Vol. 11, No. 1, January, 1-20.

Goffman Erving (1990 [1959]) The Presentation of Self in Everyday Life. London: Penguin.

Halcli, Abigail (1999): «AIDS, Anger, and Activism: ACT UP As a Social Movement Organization». Σε Jo Freeman και Victoria Johnson (επιμ.), Waves of Protest. Social Movements Since the

Sixties. Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield, 135-150.

Kriesi, Hanspeter (1996) «The Organizational Structure of New Social Movements in a Political Context». Σε Doug McAdam, John D. McCarthy, Mayer N. Zald (επιμ.), *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Cambridge: Cambridge University Press, 152-184.

Melucci Alberto (1977) *Sistema Politico, Partiti e Movimenti Sociali*. Milano: Feltrinelli.

Meyer David S. & Sidney Tarrow (επιμ.) (1998) *The Social Movement Society: Contentious Politics for a New Century*. Oxford: Rowman & Littlefield.

Taylor Charles (1993) *Radici dell'io. La Costruzione dell'identità Moderna*. Milano: Feltrinelli.

Zibechi Raúl (2010) *Αυτονομίες και Χειραφετήσεις. Η Λατινική Αμερική σε Κίνηση*. Αθήνα: Αλάνα.

Περιοδικό Βαβυλωνία #Τεύχος 14